

ПРОБЛЕМА РЕФЛЕКСІЇ: ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ З ФІЛОСОФСЬКИМ ЗНАННЯМ

Андрющенко О.О.

Україна, м. Запоріжжя, Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Проблема рефлексії має багаторічну історію та тісні гносеологічні зв'язки з філософським знанням. Рефлексію як особливий спосіб пізнання було детально розроблено у філософській науці. У працях видатних філософів античності закладено багато важливих суджень стосовно феномену рефлексії, які відображають пошук відповідей на вищезазначену проблему.

Уперше в історії філософії проблему рефлексії сформував Сократ (469-399 рр. до н.е.). Він переніс центр дослідження з навколишнього середовища на саму людину. Заклик Сократа «Пізнай самого себе» ще не був звертанням до внутрішніх переживань людини та станів її свідомості, але чітко спрямований на аналіз вчинків людини згідно з нормами моральної поведінки. Філософ зазначав, що, пізнавши різницю між добром і злом, людина пізнає себе. Організованим рефлексивним процесом можна вважати так званий «сократівський метод»: за допомогою особливим способом підібраних питань знайти шляхи до істинних відповідей [9].

Гуманістичну спрямованість рефлексії продовжує визначати учень Сократа Платон (428-348 рр. до н.е.). Душу, що за природою є незмінною, він вважав хранителькою моральності, яка повинна спрямовувати поведінку людини. Платон продовжує акцентувати завдання самопізнання. На думку філософа, «розсудливість – це самопізнання». Тільки розсудлива людина може виявити межі свого знання чи незнання, тобто здійснити рефлексивний акт [9].

У подальшому учень Платона Арістотель (384-322 рр. до н.е.) визначає рефлексію як мислення, спрямоване на себе. Він доводив, що рефлексія повністю співпадає з розумовою діяльністю, є джерелом розвитку знань, понять, а також допомагає систематизації, усвідомленню досвіду, перетворюючи його у методи пізнання. Арістотель також визнавав за рефлексією властивість божественного розуму, що здатний виявити єдність між знанням та предметом знання [1].

Ідеї Платона й Арістотеля розвинув давньогрецький філософ Плотін (203-269 рр. н.е.), виокремивши новий вектор у дослідженнях феномену рефлексії. Плотін

визнав, що існує декілька напрямів активності індивідуальної душі: прагнення до світової душі, до чуттєвого світу, а також зверненість на саму себе, коли вона ніби стежить за власними незримими діями, віддзеркалює їх. Здатність людини володіти внутрішнім уявленням про такі пізнавальні процеси як відчуття, пам'ять, мислення пізніше стали називати рефлексією. Також, ця здатність є «механізмом» усвідомленої людської діяльності, яка поєднує її орієнтацію в навколишньому світі з орієнтацією у внутрішньому [9].

Аналіз наукової спадщини давньогрецьких філософів підтверджує, що рефлексією вони розглядали як самопізнання людини, яке впливає на її моральну поведінку.

Продовжуючи ідеї Плотіна, вчення Августина Блаженного (354-430 рр.) визначило перехід від античної традиції до середньовічного християнства. Августин вважав, що істина живе в безсмертній людській душі, яка керує тілом. Якщо людина зосередиться на самій собі, то вона пізнає істину. Самопізнання та богопізнання поєднуються у поглядах Августина та теологізують рефлексивні принципи філософії античності [2].

У Європі Нового часу дослідження феномену рефлексії мали своє продовження в працях Р. Декарта (1596-1650 рр.). Змінивши релігійну рефлексію Августина на рефлексивне пізнання об'єктивних істин, засновник раціоналістичної теорії самосвідомості Р. Декарт увів поняття рефлексії в науку. Рефлексією він вважав принципом роботи душі й ототожнював зі здатністю індивіда зосереджуватись на думках про себе самого. Роздуми про власне існування стають єдиним достовірним знанням, на основі якого відбувається подальше пізнання Бога та властивостей навколишнього світу [9, с. 63]. Усвідомлювати, відповідно до позиції Декарта, означає мислити та рефлексувати над власним мисленням.

Спростовуючи теорію пізнання Декарта про наявність у людини вродженої ідеї, англійський філософ Джон Локк (1632-1704 рр.) стверджував, що всі знання починаються з досвіду, який поділяється на зовнішній і внутрішній. Джерелом першого є відчуття, другого – рефлексія. Під рефлексією науковець розумів «...спостереження, якому розум піддає свою діяльність і способи її прояву, внаслідок чого в розумі виникають ідеї цієї діяльності» [6, с. 129]. Уперше Локк виділив рефлексію як особливу психічну реальність, яка виконує функції одержання знань про внутрішню діяльність душі й усвідомлення цієї діяльності.

Отже, у філософії Нового часу поняття «рефлексія» стає одним з найважливіших ознак людського буття, оскільки пов'язано з вирішенням актуальних проблем: обґрунтування джерела знань людини та можливістю розвитку її як особистості.

У класичній німецькій філософії вивчення рефлексії як абстрактної філософської категорії, отримало розвиток у працях І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля. Рефлексію вони розуміли як розгляд наукою власних способів пізнання.

Так, І. Кант (1724-1804 рр.) відводив рефлексії важливу роль в утворенні понять. Він визначав логічну рефлексію, яка створює умови для формального зіставлення понять або уявлень один з одним і трансцендентальну рефлексію, яка є усвідомленням ставлення уявлень до різних джерел пізнання, завдяки якій це ставлення може бути правильно визначено [4, с. 251-252]. Кінцевою метою трансцендентальної рефлексії І. Кант вважав уміння практично використовувати здібності суб'єкта до рефлексії та володіння рефлексивними поняттями.

Німецький мислитель І. Фіхте (1762-1814 рр.) розумів рефлексію як тенденцію до самосвідомості. У поглядах І. Фіхте рефлексія отримує епістемологічне обґрунтування і виступає як знання про знання, яке спрямовується на внутрішні дії свідомості. Філософ наголошував на існуванні декількох рівнів рефлексії. Кожен новий рівень відповідає більш складному функціонуванню відображувальної здатності духу над собою. Простий рівень рефлексії над явищем – «рефлексія спостерігача» може змінитися більш складним «філософським спостереженням», коли предметом рефлексії буде виступати власна рефлексія, тобто людина водночас може бути й об'єктом, і суб'єктом спостереження [5, с. 31].

На початку XIX ст. утверджуються ідеї діалектико-матеріалістичного підходу до розуміння категорії рефлексії. Так, Г. Гегель (1770-1831 рр.) визначав рефлексію як здатність людської свідомості стати предметом осмислення. У рефлексії він визнавав, з одного боку, рушійну силу розвитку духу людини, з іншого – основний механізм його саморозвитку. Також, Г. Гегель розкриває специфіку рефлексивного мислення, яке стає справжнім лише тоді, коли воно усвідомлює та постає для себе у якості об'єкта. Піддаючи свої дії творчому аналізу, рефлексивне мислення вилучає нове знання про себе, яке в подальшому стає інструментом пізнання буття [3].

Проблема рефлексії та свідомості, що простежується з кантівської філософії, у феноменології Е. Гуссерля (1859-1938 рр.) набуває першорядного значення, оскільки, на його думку, це єдиний можливий метод феноменологічного дослідження свідомості. Основним аспектом у поглядах Е. Гуссерля щодо взаємозв'язку свідомості та рефлексії

є те, що остання є водночас і певним механізмом вивчення свідомості, і його властивістю. Також, Гуссерль виокремлював психологічну рефлексію, яка є фіксацією певних переживань у різних модусах свідомості – у сприйнятті, пам'яті тощо, та феноменологічну, яка дає можливість проаналізувати сутність цих модусів, побачити певні фактори, що виробляють різні переживання [7, с. 144].

Ідеї філософської герменевтики актуалізують питання рефлексії у філософії початку та середини ХХ ст.. Згідно з поглядами Г. Гадамера, П. Рікера, К. Ясперса та ін., герменевтика є не тільки методом розуміння художніх та філософських текстів, людської особистості, а й особливою філософією розуміння. Останнє виступає як універсальний засіб існування людини, тому аналіз механізмів процесу розуміння потребує звернення до рефлексії.

Звернення до проблеми рефлексії спостерігаємо у працях українського мислителя та поета Г. Сковороди (1722-1794 рр.). Гносеологізм Г. Сковороди полягає не в пізнанні зовнішнього світу, а в пізнанні людиною самої себе як частини Бога та природи. Поєднавши неоплатонізм з християнськими поглядами та елементами античної філософії, у центр дослідження філософ ставить людину, її духовний світ, її щастя. Отже, пізнання людиною своєї внутрішньої сутності, духовності та рефлексивне ставлення до себе є шляхом до загального людського ідеалу життя, бо найпотрібніше людина може знайти лише у собі [8].

Отже, результати ретроспективного аналізу вивчення сутності феномену рефлексії у філософській науці дають підстави визначити наступне:

- 1) феномен рефлексії має багатовікову історію розвитку та тісний зв'язок з філософською наукою, оскільки є формою існування філософського знання й основним засобом його отримання;
- 2) визначення рефлексивного вектору в різних філософських течіях сприяло подальшому вивченню сутності категорії рефлексії у філософії, педагогіці, сфері управління, математиці та виділення його в окремий напрям у психологічній науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения в 4-х т. – М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – 830 с.
2. Антология мировой философии – М., 1969. – Т. 1. – Ч. 1. – 576 с..
3. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа – М.: Наука, 2006. – 448 с.
4. Кант И. Критика чистого разума – М.: ЭКСМО; СПб: Мидгард, 2007. – 1120 с.
5. Кузьмина Е. И. Психология свободы: теория и практика. – СПб: Питер, 2007. – 336 с. : ил. – (Серия “ Учебное пособие”).

6. Локк Дж. Избранные философские произведения – Т.1. – М.: Мысль, 1960. – 532 с.
7. Молчанов В. И. Время и сознание. Критика феноменологической философии : Моногр. – М.: Высш. шк.,1998. – 144 с.
8. Сковорода Г.С. Сад пісень – К.: Веселка, 1968. – 197 с.
9. Ярошевский М. Г. История психологии : от античности до середины XX века : учеб. пособ. для вузов. – (2-е изд.). – М.: Академия, 1997. – 416 с.